

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ
ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ТА ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ
КАФЕДРА ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ

Валентина ГОШОВСЬКА

ЕЛІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Конспект лекцій

для освітнього ступеня «Магістр»
за спеціальністю 281 – Публічне управління та адміністрування,
освітня програма «Парламентаризм та парламентська діяльність»

Київ – 2024

*Рекомендовано вченою радою Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 17 від 28 червня 2024 року)*

Рецензенти:

доктор наук з державного управління, професор,
завідувач кафедри євроінтеграційної політики **Мар'яна ОРЛІВ**,
(Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби
Київського національного університету імені Тараса Шевченка);
доктор політичних наук, професор, професор кафедри парламентаризму **Ірина ДУДКО**,
(Навчально-науковий інститут публічного управління та державної служби Київського національного
університету імені Тараса Шевченка)

Гошовська В. Еліти в українській політичній думці (кінець XIX – початок XX століття):
Г74 конспект лекції освітнього ступеня «Магістр» за спеціальністю 281 – Публічне управління
та адміністрування, освітня програма «Парламентаризм та парламентська діяльність». Київ:
ННІПУДС КНУ ім. Тараса Шевченка, 2024. 23 с.

Конспект лекцій розкриває понятійне поле елітознавства, концепції еліт в українській політичній думці кінця XIX – початку XX ст. (В'ячеслав Липинський, Дмитро Донцов, Іван Лисяк-Рудницький, Іван Франко, Леся Українка), структурну конфігурацію наднаціональних еліт.

Призначено для підготовки здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти Навчально-наукового інституту публічного управління та державної служби Київського національного університету імені Тараса Шевченка, які навчаються за освітньо-науковою та освітньо-професійною програмою «Парламентаризм та парламентська діяльність» спеціальності 281 – Публічне управління та адміністрування, а також студентів і аспірантів інших закладів вищої освіти, які вивчають дисципліни з публічного управління та адміністрування і цікавляться питаннями елітознавства.

УДК: 323.39:316.349.42(078.5)

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1	
ПОНЯТІЙНЕ ПОЛЕ ЕЛІТОЗНАВСТВА.....	6
РОЗДІЛ 2	
КОНЦЕПЦІЯ ЕЛІТ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ ХІХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	7
РОЗДІЛ 3	
СТРУКТУРНА КОНФІГУРАЦІЯ НАДНАЦІОНАЛЬНИХ ЕЛІТ.....	12
ВИСНОВКИ.....	19
ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА МАГІСТЕРСЬКИХ РОБІТ.....	20
ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ ПИТАНЬ.....	21
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ І ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	22

ВСТУП

Еліта – це та тема, у якій, здається, всі компетентні, мають свої оцінки – від наукових до скептичних. Тому хотілось би почути відповідь на запитання, що з'явилося раніше – еліти чи суспільство?

Це питання є складним, оскільки визначити точний момент зародження еліт чи суспільства в історії людства важко. Проте можна зазначити, що поява еліт була наслідком становлення та розвитку суспільства.

Коли люди почали формувати постійні поселення та займатися сільським господарством, виникла потреба розподіляти роботу та забезпечувати порядок у спільноті. У зв'язку з цим постала необхідність у лідерах, які б могли координувати та управляти суспільством. Таким чином, еліти як відмінні від маси групи людей, які мали більше влади, знань та ресурсів, з'явилися разом із становленням суспільства.

Однак можна сказати, що суспільство виникло раніше, ніж сформувалися відчутні елітарні групи. Суспільство у своїй первісній формі може бути розглянуто як група людей, які взаємодіяли один з одним та мали спільні інтереси. Проте еліти з'явилися пізніше, коли суспільство досягло певного рівня складності та виникла потреба в спеціалізації та управлінні.

1. Сходяться двоє друзів: – Ти знаєш, як відрізнити еліту від звичайного народу? – Ні, а як? – Еліта п'є шампанське і говорить про роботу, а звичайний народ п'є горілку і говорить про еліту!

2. Зустрічається дві групи еліт – політичні та наукові. Щоб зрозуміти, хто з них більш елітарний, вирішили підняти гирю. Перші підходять політики і зі скриком кидають гирю на підлогу. На черзі науковці: замість піднімати гирю, один з них витягає зошит і каже: «Теоретично, ми вже підняли її!»

Чи та в Україні еліта?

Роздумуючи про українську еліту, роль якої визначальна в історії державності, не втримаюсь, аби не нагадати сумні константи Володимира Винниченка: «Читати українську історію треба з бромом, – до того це одна з безглузвих, безрадінських історій. До того боляче, досадно, гірко, сумно перечитувати». І далі про продажність наших можновладців «... Паршиві шаноблюбі, національне сміття, паразити і злодії продають на всі боки і хто більше дасть. Нащадки прадідів поганих повторюють погані діла дідів поганців. І розшарпаний, зацькований народ, знову безпомічний жде, якому панові його оддадуть». І ця біль лилася з серця того, хто в той саме час (1918 рік) усього себе присвятив створенню державності.

Якнам бракує тверезих, виважених хай і не суголосних, але розмов між інтелігенцією на кшталт діалогів Бориса Грінченка і Михайла Драгоманова про українську національну справу, що були розгорнуті у формі безадресних листів-дописів на сторінках галицько-буковинських видань початку 90-х років XIX ст. Полеміка між двома провідними діячами національно-культурного відродження того часу – це дискусія справді глибоко освічених, духовних лицарів нації, де поєднуються національне, соціальне та сміливі судження про проблеми історичного шляху національно-культурного самовизначення України та її народу.

Наша історія демонструє здебільшого неспроможність нашої духовної еліти на виваженість, духовний аналіз історичних поразок і перемог, зрештою – на об'єктивність.

Ці понад 30 років незалежності лише поодинокі нинішні українські інтелігенти можуть не як спостерігачі, а як сини своєї України давати правдиві нетенденційні оцінки нашим вождям і вождикам у вигляді «холодного душу» історії, як це зробив Володимир Базилевський. Щоправда, за інформацію, яка не вкладається в прокрустове ложе стереотипів, накликав на себе шквал критиканства. (зажерливість, зрадництво, чванство, корупція, непотизм).

Але в нас були і є моральні та духовні авторитети. Це здебільшого люди творчі. Іван Вишенський, ведучи аскетичний спосіб життя ще в кінці XVI на початку XVII століття з печер Афону, надсилав послання, у яких закликав схаменутися владну

тодішню еліту, а народові українському не скоритися кривавим гнобителям. У цьому форматі не втримаюсь, аби не навести слова Євгена Маланюка «Як в нації вождя немає, тоді вожді її – поети». Приклад – Ліна Костенко – совість, мораль і відповідальність нинішньої України. Можна продовжити наводити роздуми, в цьому контексті і Олеся Гончара, і Олександра Довженка інших відомих і величних постатей, які були є і будуть духовними наставниками та «поводирями» нашого народу. Але вони чужі, на жаль, а то й просто незнайомі малоосвіченій еліті. Особливо тій, хто прийшов до влади кривавими шляхами, переступаючи людські життя і долю цілого народу, проторувавши собі «дорогу із кісток» до світу мільйонів і мільярдів. Для такої еліти не буде зерном, не буде наукою живе слово українських правдолюбців.

Олігархи, владноможці, які не прониклися ані «Рече та стогне Дніпр широкий», «І мертвим, і живим...» Тараса Шевченка, ані «Марусею Чурай» Ліни Костенко, яким ніколи не зрозуміти слова Лесі Українки: «Ні! Я жива! Я буду вічно жити! Я в серці маю те, що не вмирає...» донедавна відкидали і культуру, і літературу, і зрештою, державність на узбіччя.

Їм простіше позірно замалювати гріхи під прицілами телекамер, чи дати гроші на чергову церкву, ніж відчутти душею і пропустити крізь серце страждання і духовну велич народу. Новій квазіеліті до серця гедонізм, а не норми класичної моралі. Тому в суспільстві, де близько 90 % бідних, де мільйони людей не живуть, а виживають менше, ніж за 2 дол. США на день, еліта не соромилася демонструвати ні діаманти по кілька мільйонів, ані марнотрачати за ніч десятки, а то і сотні тисяч доларів. І навіть нині під час агресивної війни росії проти України наші ресторани, розважальні комплекси заповнені молодиками, яким, очевидно байдужа доля України.

РОЗДІЛ 1

Понятійне поле елітознавства

У сучасній соціологічній теорії існує кілька наукових концепцій еліт, які допомагають краще зрозуміти роль та властивості елітарних груп у суспільстві. Основні з них:

Теорія еліт Вільфредо Парето: він вважав, що суспільство складається з двох груп: еліти, яка володіє владою та домінуючим статусом, та маси, яка підкоряється правилам, установленим елітою. Парето стверджував, що еліти неминуче змінюються через циркуляцію еліт.

Теорія владарства еліт Гайюса Моски: він аналізував еліти в контексті трьох відомих форм правління: аристократії, плутократії та мерітократії. На його думку, еліти використовують свій вплив для контролю над суспільством.

Теорія влади еліт Роберта Міхельса: ця концепція базується на «залізному законі олігархії», за яким у будь-якій організації еліти неминуче використовують свою владу для збереження свого домінуючого статусу.

Теорія влади еліт К. Врігта Міллса: він вважав, що в сучасному суспільстві існує зв'язок між політичними, економічними та військовими елітами, які володіють владою і домінують у суспільстві. Міллс стверджував, що еліти об'єднуються для збереження своєї позиції.

Плюралістична теорія еліт Роберта Даля стверджує, що в суспільстві немає єдиної еліти, а замість цього є ряд елітарних груп, які борються за владу та вплив у різних сферах суспільного життя. Плюралістична теорія стверджує, що конкуренція між елітами сприяє демократії та збалансованому розвитку суспільства.

Теорія менеджерських еліт Джеймса Бернема: за його поглядами, сучасні еліти можна розділити на дві групи: власників капіталу та менеджерів, які керують виробничим процесом. Бернем зазначав, що з часом менеджерські еліти стають усе більш важливими та впливовими в суспільстві.

Теорія постіндустріальних еліт Деніела Белла: він розглядає еліти в контексті постіндустріального суспільства, де основним ресурсом є знання. Белл вважав, що влада еліт базується на їхніх знаннях та інтелектуальних здібностях, а не матеріальних ресурсах.

Еліта в системі соціального і державного управління визначена як соціальна страта, що включає людей із підвищеною соціальною активністю, які беруть безпосередню участь у прийнятті суспільно значимих рішень та використовують для цього велике розмаїття методів, виходячи із своєї професії, владного статусу, особистісних якостей.

Парето визначає *елітою* осіб, які отримали найвищий індекс у своїй сфері діяльності, досягли вищого рівня компетентності, займають високе становище відповідно до ступеня свого впливу, політичної та соціальної могутності; так звані «вищі класи», що представляють еліту, аристократію (в етимологічному значенні слова: *aristos* – кращий), більшість її представників володіють певними якостями, які забезпечують їм владу.

За Гаetano Моском, *еліта* – найактивніші у політичному відношенні люди, зорієнтовані на владу; організована меншість, яка здійснює управління неорганізованою більшістю.

Егалітаризм – концепція грубої зрівнялівки, аж до повної майнової рівності, що обґрунтовує допустимість певного ступеня нерівності відповідно до здібностей і, головне, заслуг людей, їх внеску у розвиток суспільства, тобто демонструє елементи мерітократичного підходу.

Елітаризм (фр. *élitisme*, від фр. *elite* – краще, відбірне, вибране) – концепція необхідності розподілу суспільства на еліту та масу.

Елітизм – управління державою, згідно з якими суспільство складається з еліти, яка управляє його діяльністю, та народу – «біомаси».

Елітність – цінність у собі, безвідносно до позицій влади; елітна якість.

Елітогенез – структурування та позиціонування еліт.

Елітократія – влада еліт.

Елітологія – наука про еліти та елітне, про вищий прошарок у системі соціально-політичної стратифікації, особлива роль якого обумовлюється особливою важливістю управлінської діяльності; найширше поняття, що об'єднує всі науки про еліти.

Члени Наукової школи вітчизняного парламентаризму розглядають *елітознавство* як галузь гуманітарних спеціальних знань про: еліту в усій складності та багатогранності прояву цього соціально-політичного явища; її природу, сутність, принципи, цінності, функції; внутрішню структуру, закономірності формування, становлення й розвитку; її окремі види, типи, класифікації; реалізацію притаманних їй рис у конкретних умовах (історичних, політичних, управлінських тощо).

РОЗДІЛ 2

Концепція еліт в українській політичній думці кінця XIX початку XX ст.

У сучасній науці існує багато різних, іноді протилежних за теоретичним наповненням визначень поняття політичної еліти. Вчені розглядають феномен еліти використовуючи різні підходи: ірраціональний (підхід, застосований у філософських науках), біологічний, психологічний, харизматичний, технократичний, історичний тощо. Однак практично всі вчені та політики під елітою розуміють порівняно невеликі групи вибраних осіб, яким або притаманні сильна воля та великі знання, або вони обіймають керівне становище в політичній, економічній, військовій чи духовній сферах, або об'єднують обидві риси. Це групи, які, як правило, мають вищий соціальний статус, певну єдність інтересів і цілей, а також чималі офіційні повноваження, можуть контролювати діяльність усіх ключових інститутів суспільства.

Від початку свого буття український народ постає на сторінках старожитних руських літописців та іноземних хронік як народ войовничий, що веде безперервну війну на всіх кордонах. А отже, від початку наша еліта мала військове походження.

Одним із перших українських учених, хто помітив і зрозумів роль еліти, був **Мелетій Смотрицький**. У своїй книзі «Граматики» (1648) він оплакував втрату Україною «родовитих ..., всьому світу доброю славою відомих домів», княжих родів Слуцьких, Збаражських, Вишневецьких, Гошовських, Сангушків, Чарторийських.

З того часу проблема еліти, політичної верхівки, лідерів стала історичною проблемою української нації.

Сторіччя бездержавного існування України позначилося на процесі формування політичної еліти та його теоретичному осмисленні. Власне, до XX сторіччя, до спроби відновлення державності під час визвольних змагань 1917–1920 років, дослідження елітотворчих процесів можна простежити хіба що в художній літературі. Перші спроби творення елітарних теорій на українському ґрунті пов'язані з іменами В. Липинського та Д. Донцова. 1991 рік став початком зростання інтересу українських учених – філософів, істориків, політологів – як до власної історії загалом, так і до історії розвитку української еліти зокрема.

Називаючи національну еліту «інтелігенцією», своє бачення її місця у державотворенні показує зачинатель українського націоналізму – **М. Міхновський (кінець XIX – початок XX ст.)**. Він окреслює першочергові завдання нової української інтелігенції, яку вважав рушійною силою національної революції. Він констатував: «Часи вишиваних сорочок, свити та горілки минули і ніколи вже не вернуться... Українська інтелігенція стає до боротьби за свій народ, до боротьби кривавої і безпощадної. Вона вірить у сили свої і національні, і вона виповнить свій обов'язок...».

Сьогодні відбиття збройної агресії росії це підтверджує.

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ

Найбільший внесок у розвиток елітології свого часу зробив **В. Липинський**. Як і класики елітизму, В. Липинський був переконаний у тому, що в кожній нації завжди існувала й існує активна меншість, яка керує, і пасивна більшість, якою керують. Суспільство В. Липинський ділить на три верстви: еліти, продуценти (робітники, хлібороби, буржуазія, пролетаріат) та інтелігенція, яка повинна відігравати роль посередництва між суспільними групами. Свої елітистські ідеї Липинський викладає у третій частині твору «Листи до братів-хліборобів» та у трактаті «Покликання варягів чи організація хліборобів». В. Липинський не вживає у своїх працях термін «еліта». Український мислитель натомість використовує такі поняття, як національна аристократія, провідна та правляча верства. В. Липинський писав: «Є більша або менша, така або – в залежності од історичної епохи та відмінних умов існування – інша група людей, що кермують нацією, стоячи на чолі її політичних організаційних установ, що витворює певні культурні, моральні, політичні і цивілізаційні вартості».

В «Листах до братів – хліборобів» В. Липинський писав, що ніхто не збудує держави, коли ми її самі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути. Це верства повинна формуватися із найсильніших, найздібніших і найавторитетніших осіб усіх класів суспільства, опорою якої повинен бути хліборобський клас.

Суспільство В. Липинський ділить на три верстви: еліти, продуценти (робітники, хлібороби, буржуазія, пролетаріат) та інтелігенція, яка повинна відігравати функцію посередництва між суспільними групами.

Вирішальним чинником у процесі керівництва нацією мислитель вважав легітимацію аристократії. «Рішачим, – пише він, – є той факт, що ці люди стоять в даний момент на чолі нації, що нація їх провід признає і, під їх проводом організована, вона живе, росте і розвивається». Провідна верства нації, на думку В. Липинського, повинна була утворитись з «організаторів держави», що виникають «тільки на місцях: по селах і волостях, тільки в продукуючих класах: в селянстві, в робітництві, в культурнім працюючій поміщицтві, в технічно творчій міщанстві».

Особливо важливим, на думку В. Липинського, є процес «постійного відновлення або зміни аристократії» [12]. (Те, що Паретто пізніше називав циркуляція еліт). Коли ж цей процес призупиняється, відбувається радикальна зміна провідної верстви. Унаслідок цього нація потрапляє під управління чужої, сильнішої за власну, еліти.

В. Липинський вважав, що національна аристократія має володіти двома основними прикметами, без яких вона не може існувати: матеріальною силою та моральним авторитетом. До того ж, матеріальну силу вона повинна була мати «більшу, ніж яка-небудь інша група в нації» [12]. А для того, щоб мати таку матеріальну силу, національна аристократія має хотіти правити, вміти задля цього жертвувати і ризикувати своїм життям, володіти технічними засобами війни та оборони (державою, зброєю та армією) і володіти технічними засобами економічної продукції (землею, фабриками та машинами). Саме володіння засобами продукції, а не грошима, є основною ознакою матеріальної сили. Ця група людей і повинна відповідати персонально і своїм матеріальним добром (землями і фабриками) за свою владу і правління [12]. (Що означає бути матеріальною силою?)

Отже, розуміння В. Липинським еліти як провідної і неодмінної державотворчої та державоуправлінської групи нації, її ролі у творенні та об'єднанні нації, напрацювання вченого в галузі елітизму не втратили актуальності, а подекуди є визначальними в нинішніх політичних умовах розбудови незалежної Української держави, творення українських політичних владних структур, їх легітимності та співпраці, акцент на володінні засобами виробництва, землею, а не грошима

ДМИТРО ДОНЦОВ

Український літературний критик, публіцист, політичний діяч, засновник теорії інтегрального націоналізму **Д. Донцов** співвідносить еліту з аристократією, «владною кастою», яким властиві шляхетність, мудрість, сміливість, мужність. Він тлумачить еліту як ініціативну меншість, яка повинна розробляти, впроваджувати національну ідею, звернену до серця нації – її волі, та мобілізувати народ на боротьбу за цю ідею.

Д. Донцов доводить, що без еліти, яка володіє визначеними незмінними якостями, об'єднання нації неможливе і визнає, що на певному історичному етапі націю завжди очолює певний клас. Нація сама обирає у свій провід той клас, який може якнайкраще задовольнити життєві потреби нації, його заступає інша верства, що спроможна очолити націю і виконати покладені на неї завдання: «...не може утриматись при житті і пануванні кляса, що перестає бути суспільно корисною...» («Націоналізм»). У здатності національного організму знову й знову висувати зі своїх лав групу людей, що спроможна очолити її, не звертаючись по чужу допомогу, слід вбачати один із проявів самодостатності нації.

У роботі «Дух нашої давнини» Донцов виокремлював психологічні якості представників еліти. Джерелом формування еліти має бути строгий відбір «кращих людей» з усіх верств суспільства, а не лише з міфічного «демосу», маси, класу, партії.

Еліта залишається елітою, поки вона здатна працювати для загальної справи, виконувати своє покликання.

Еліта, або провідна каста, покликана перетворити народ «дроворубів і водноносів» у спільноту, сильну організаційно, культурно й духовно. Для цього потрібно повернутися до давно минулих часів, до сивої давнини. Саме у традиціях минулого, у відродженні їх Донцов вбачав шлях до створення касты володарів, що зможуть організувати панівну націю, націю панів.

Своїм духом еліта принципово відрізняється, як висловлювався Донцов, від духу колективного хохла. «Коли я кажу, що правляча верхівка має визначатися своїм окремим положенням в суспільності, окремою психікою й окремими духовними прикметами, то тим самим кажу, що мусить вона в суспільності творити окрему від загалу касту».

На думку Донцова, кастовий устрій був характерний для давньої України. *Теоретичне обґрунтування його, як вважає вчений, зробив Сковорода, який писав про те, що кожний на своєму місці і виконує те, чого вартий. Черепасі покладено плазувати, орлові літати, а не навпаки: «Злодій не навчиться бути шляхетним, раб не вивчиться бути вільним, дурень з природи – бути мудрим, плазун – героєм. Перемішання каст, перемішання місць веде до хаосу. Вивчитися прикмет панівної касті, засвоїти її дух касті смердів не вдасться ніколи»*. І далі: *«Коли люди з касті жаб, черепах чи свиней протиприродно пнуться на становище або в заняття людей з касті орлів чи оленів, суспільність розкладається»*.

Не втримаюся до аналогії: Оурелл «Скотоферма...» «З коня, кроля, лисиці чи іншої сільськогосподарської тварини ніколи не можна зробити людини. Це можливо лише зі свині».

Еліта суспільства повинна, за Донцовим, займати окреме місце, має бути з окремої глини зіплена, мати свій специфічний характер.

Твердження Донцова збігається з ідеями Ортеги-і-Гассета та його «Бунтом мас».

Епохи хаотичні змінюють нормальні епохи. Хаотична епоха зупиниться, якщо нація поверне «до духа нашої давнини, до духа традиціоналізму» з її ієрархічним поділом та достойною провідною верствою.

Аналізуючи філософське надбання Г. Сковороди, Донцов наголошує, що, на думку цього філософа, головна мораль еліти в тім, щоб тримати суспільність – на її провідній верстві і високій якості. «Серце і розум правителів повинні бути вільні від турбот про буденні справи, вільні від дрібних «печалей житейських». Для суспільства наступає катастрофа, коли ті, що мають вести його, – «думками і серцем приліпляються до своєї – не Божої» – а «скотської натури», до «видимого і тлінного», прагнучи вислуговуватися чужим панам «за ласки многі і немногі», вдаватися в чужі правди» з корисливих міркувань чи замість «вибраних», «ліпших», людей, – спиратися на «зграю листових фаворитів», а людей «цнотливих» і «лучших» відкидаючи від суспільства у своїй «гонитьбі» за «ілюзорною фартуною чи власною славою» [5].

Цікаві думки Донцова щодо оцінки ідеалу самостійної України не з точки зору свободи одиниці, демократичності форми правління, а з точки зору могутності нації. Суверенітет, за Д. Донцовим, має належати ініціативній меншості, яка чинить «творче насильство» над масами. Народ для всякої ідеї – чинник пасивний. Чинником активним, тим, що несе ідею, є активна більшість [6].

Отже, політична філософія Донцова ґрунтується на двох основоположних принципах – «інтегрального націоналізму» та національної еліти. Нація, національна ідея, українська національна ідея були об'єктом розгляду Донцова в багатьох його творах.

ІВАН ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ

У повоєнний період одним із найвизначніших учених, які розвивали політичну думку і політичну науку, був Іван Лисяк-Рудницький. Він уперше здійснив глибокий аналіз історії української політичної думки з другої половини XIX ст. до середини 80-х років XX ст.

У поглядах І. Лисяка-Рудницького чітко простежується те, що він керувався положенням теорії еліт, розробленими італійськими соціологами Г. Москою та В. Парето. На думку І. Лисяка-Рудницького, втрата еліт або правлячого класу призводить до неповноцінності нації.

На думку І. Лисяка-Рудницького, процес націотворення, відродження певного народу може відбуватися не тільки шляхом згори донизу, коли основним націотворчим чинником є провідна верства, а й навпаки (вважав, що так відбувається в Україні), – знизу вгору, через національне самовизначення народу, піднесення його освіти й культури.

Історія національної еліти не може поставати без осмислення її визначними представниками національно-демократичного руху кінця XIX початку XX ст.

Із другої половини XIX ст. національно-визвольні рухи систематично демонстрували важливість духовної активності освічених верств у цих процесах. В Україні, за відсутності міцного класу буржуазії й пасивності, неорганізованості народних мас частина українських націонал-демократів (зокрема І. Франко, Леся Українка), звернула особливу увагу на інтелігенцію як провідника нації.

ІВАН ФРАНКО

Великий національний демократ **І. Франко** проголошує ідею найвищої людської цінності однією з домінуючих у політичній, національній та соціально-економічній боротьбі. Він своєю творчістю протарував шлях до єднання східних і західних українців.

Іван Франко постійно порушував проблему «будителя маси», яка була однією з ключових у його творчості. Франко усвідомлював, яку важливу роль відігравала інтелігенція у формуванні національної свідомості народу – і в його публіцистиці з'являлася критика її індіферентності. У своїй статті «Критичні письма о галицькій інтелігенції» Франко описує суспільне життя тогочасної інтелігенції. Він з сумом констатує, що «весна народів», яка покотила хвилю національного пробудження, «відзначається дивною пустотою мислі, пустотою бесіди і пустотою діла» для галичан. Відповідальність за це він покладає на галицьку інтелігенцію, яка ділиться на дві партії – «клерикально-общеруську» і «ліберально-народову», але жодна з них не стояла на національних позиціях. Адже в цей час, коли хвилі політичних та духовних протистоянь, національно-визвольні війни, ідейні рухи за демократію та соціальну справедливість охопили Європу, коли вона здійснила колосальний виток цивілізаційного розвитку та ввійшла в нову націєтворчу епоху, москвофіли приколисували Галичину ідеями всеросійської єдності, а ще одна гілка політичного руху – народовці – загрузли в хаосі й невизначеності своїх програм: часто їхній національний ідеал не виходив за межі етнографічного романтизму. Така аморфність та амбівалентність провідної верстви в національних питаннях, на думку Івана Франка, призводить до того, що питання національне, яке виринуло під час революції 1848 року, «зробилося не тільки пародією національних питань Заходу, але і пародією на здоровий розум» [17].

Суспільно-політичні праці І. Франка представляють загальну концепцію гуманного соціалізму, головною і найвищою цінністю якого є людина, її інтереси і потреби. Домінуючою в поглядах І. Франка є ідея необхідності максимального розвитку кожної особистості, враховуючи її інтереси та уподобання.

Франко виділив основні призначення і функції еліти в українській історії. Місія інтелігенції, за словами І. Франка, полягає в тому щоб «...вितворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм...» [21, с. 404]. Мислитель підкреслював, що вона «повинна, як та культурна закваска, проїняти весь організм народу і привести його до живішого руху, до поступового зросту» [20, с. 47]. Для реалізації цього параметру потрібен комплекс умов, що лежать у психологічній структурі, – це знання, сили, наука, сміливість і енергія.

І. Франко розробив власну політичну концепцію осмислення світу та шляхів здійснення і проведення у ньому політичних, національних та соціально-економічних змін і реформ.

Франко вважав, що інтелігенція не зможе виступити творцем історичної долі своєї спільноти, якщо не віднайде національний ідеал, не поверне свої сили на працю для того ідеалу серед рідного народу, не проявить готовність до самопожертви заради нього.

Соціал-демократичні ідеї, їх критичне осмислення та аналітична характеристика посідали визначальне місце в суспільно-політичних поглядах І. Франка. Його праці з приводу цієї проблеми зробили значний науковий внесок у процес утвердження української національної соціал-демократичної думки.

Вираження соціал-демократичних поглядів І. Франка бачимо також у його дискусії з Лесею Українкою як головним ідеологом і теоретиком групи УСД з приводу питання, «як зробити Україну політичною силою».

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Лесья Українка була головним ідеологом УСД. Вона належить до найяскравіших національних мислителів, які назавжди залишились в історичній пам'яті свого народу, протягом багатьох десятиліть впливаючи на його духовність і світогляд. Вустами таких мислителів минуле вступає у своєрідний діалог із сучасністю, перегукується з її актуальними ідеями.

Ю. Лаврінченко зазначав, що «найенергійнішим і найглибшим та, мабуть, і єдиним вповні автентичним і зрілим ідеологом УСД» була Лесья Українка, перу якої «належить як не більша, то левина частка всієї політично-публіцистичної продукції групи УСД».

Лесья Українка витворила власний політичний світогляд, який ґрунтувався на принципах та ідеях соціал-демократії.

Концепція суспільно-політичних поглядів Лесі Українки є цілісною системою. Основу цієї політично-світоглядної системи становлять головні соціал-демократичні положення, пристосовані

до українського національного середовища. Леся Українка своєю суспільно-політичною діяльністю вписала яскраву і дуже важливу сторінку в історію української думки, сторінку, що являє собою репрезентацію соціал-демократії як українського національного феномену. До цієї сторінки звертаються сучасні мислителі, знаходячи там своєрідне пояснення сьогоденним проблемам і питанням, осмислюючи її ідеї на тлі нової культурно-історичної епохи [3, с. 23].

Леся Українка виступала з позицій схильності не до збройної боротьби, а до еволюційних поступових змін. Вона неодноразово підкреслювала те, що будь-якому серйозному політичному і національному рухові народу повинна передувати організаторська, теоретична робота серед найширших мас населення. Вона відкидала будь-які збройні страйки, виступи тощо як криваві та неефективні [3, с. 21].

За Лесею Українкою, «чиста справа», тобто політична боротьба за поліпшення умов життя народу, за реалізацію в практичному житті ідеї соціальної справедливості та за державну самостійність України як одне з головних завдань національного соціал-демократичного руху, повинна здійснюватися «чистими способами».

Усвідомлюючи залежність державницького поступу від ролі й місця провідної верстви в суспільно-політичному житті, головним завданням в Україні вона вважає формування національної еліти, національної інтелігенції, яка б зробила Україну «країною свідомою і готовою прийняти ті завдання, які їй поставить політична воля».

Першопричиною соціальної нерівності Леся Українка вбачає не стільки в соціально-економічних обставинах, скільки в духовному рабстві, у релігійній абсолютизації «антитези «пана і раба» як єдиної можливої форми відносин межи людиною і її божеством» [19, с. 155].

Історія української політичної думки має надзвичайно багату, ґрунтовну і глибоку традицію національної соціал-демократії. І сучасні вчені та політики повинні вивчити й осмислити цю традицію на тлі сучасних політико-економічних умов.

РОЗДІЛ 3

Структурна конфігурація наднаціональних еліт

В історії формування еліт не часто випадають етапи, коли є можливість для циркуляції еліт. У нас перший етап – це після руйнації СРСР; і новий – нині, що розпочався в 2019 році. Але після завершення війни, очевидно, сформується нова, бажано неагресивна, а виважена, меритократична, не гордовита і зажерлива псевдоеліта, а еліта рівних можливостей, а не спадщини, корупції, непотизму – це і буде повноцінний другий етап.

Отож, зважаючи на розкіш і злидні нашої нинішньої еліти, перефразовуючи О. де Бальзака «Розкоші і злидні куртизанок», дозвольте зупинитися на темі нинішній структурній конфігурації наднаціональних еліт, оскільки без усвідомлення їх розвитку та криз характеристика української еліти просто неможлива. Адже в усі часи в її діях було одне спільне бажання – якомога найдовше, а то і довічно утриматися у владі через маніпуляції, політичні технології, політичний цинізм. Але оскільки еліта – це та меншість, яка нами керує і поки що буде керувати, то, безумовно, треба знати всю її структуру та підпорядкованість на глобальному рівні, а не лише державному.

В історії європейської цивілізації відомі дві кризи еліт. *Криза пізньої античності* – еліта пручалася і була зметена, внаслідок чого почалися другі «темні віки» в європейській історії. І *криза пізнього феодалізму*, де еліта пішла на змову з короною, для того щоб та задавила «низи». В результаті з'явилися «нові монархії» Генріха VII в Англії і Людовика XI у Франції, потім відбулася військова революція XVI століття, завдяки припливу срібла і золота з Америки. І придушення Селянської війни в Німеччині вже продемонструвало, що еліта набралася сил і на новій основі може тиснути «низи». Взагалі, еліти на «великих поворотах» намагаються, як правило, домовитися та досягти компромісу. Як це було, хоча поворот був не такий гострий, у 1970-ті роки, коли державно-монополістична буржуазія зазнала поразки від корпоратократії. Вони все-таки домовилися. Безумовно, верхівка еліти буде домовлятися, а от представники «нових грошей» підуть «під ніж», тому що питання буде стояти по-ленінському: «хто кого». Тому нижньою частиною еліти пожертвують, а верхня частина намагатиметься домовитися. Історія показує, що так воно і відбувається. (Афганістан, Саакашвілі).

Яка може бути стратегія для тієї еліти, яка хоче домовитися, з ким домовлятися? Вони домовляються між собою, щоб різко окреслити коло тих, кого пустять в майбутнє, а кого – ні. Вони будуть домовлятися між собою.

У цьому сенсі зараз час політичних інвестицій для еліти. Але подивіться, як хитро влаштована та ж європейська еліта. Починаючи з XI–XII століть йдеться про об'єднання Європи. Було два проекти: гіббелінський (імператор Священної Римської імперії) і гвельфський (Римський Папа), тобто аристократичний і демократичний. І дивіться, що відбувалося в XX столітті: проєкт об'єднання гітлерівський – це абсолютно гіббелінський проєкт, а те, що ми маємо зараз, – гвельфський. Усі історичні аналогії умовні, і правила в XXI столітті можуть бути зовсім іншими – вони можуть бути правилами китайської нічії, коли скинуті фігури, і все починається заново.

Але якщо ми користуємося історичними аналогіями, це, безумовно, компроміси. Верхівка і еліти ніколи до кінця один одного не добивають. Добивають нижніх і зовнішніх.

До другої половини 70-х років XX століття велася скрупульозна академічна робота, що базувалася на узагальненні величезного статистичного матеріалу з виявлення структури та конкретного складу елітних груп. Паралельно здійснювалися глибокі дослідження з теорії еліт, пов'язані з розробкою концептуальної бази аналізу еліт.

Одним із перших, хто торкнувся питання еліт, був відомий політичний діяч та «лобіст» свого часу Ніколо Макіавеллі.

Він розглядав державу саме як результат взаємодії різних соціальних груп. Він стверджував, що владу в суспільстві не може здійснювати ні окрема людина, ні всі люди відразу.

Через що і з'являється організована меншість, яка править саме тому, що вона організована, а всі основні конфлікти розгортаються між елітами: меншістю, що утримує владу, і меншістю, що йде до влади.

Пізніше цей феномен назвуть «циркуляцією еліт» та досліджуватимуть Парето і Моска.

Саме Парето казав, що успішний розвиток суспільства можливий лише у разі своєчасного оновлення еліт, наприклад, включення наймобільніших представників із «неелітного» кола, або «контреліти», в еліту за методом «обрання» з боку панівної еліти.

У його концепції також говориться, що суспільство чекає застій та революція, результатом якої все одно стає заміна старої еліти новою.

До середини минулого століття склалися основні напрями теорії еліт, розроблені Гаetano Моска, Вільфредом Парето та Робертом Міхельсом, а також Самуелем Ліпсетом, Чарльзом Міллсом та ін.

Визначення тих, кого можна назвати елітою, у західній соціології та політології далеко не однозначне: так називають людей, які отримали найвищий індекс у сфері своєї діяльності (Парето); найбільш активних у політичному відношенні особистостей, що зорієнтовані на владу, тобто організовану меншість суспільства, правлячий клас (Моска).

Родоначальник федералізму Гамільтон розглядав еліту з позиції об'єктивно існуючих, на його думку, відмінностей між громадянами, які рівні лише по народженню; **Міхельс** установив «залізний закон еліт», виходячи з того, що еліта – позаісторичне соціальне явище; **Міллс** – ввів поняття «роздробленості еліт», виявивши, що в усіх сферах сучасної діяльності існують окремі еліти. **Роберт Міхельс** досліджував соціальні механізми, що породжують елітарність суспільства.

Р. Міхельс зазначав, що будь-які правлячі угруповання приділятимуть значну увагу збереженню і посиленню своїх владних позицій, при цьому «концентрація влади в руках відносної меншості... призводить до зловживання нею». Так відбувається процес трансформації цієї меншості в касту, що має незворотній характер, внаслідок чого будь-яка найдемократичніша влада замикається сама на собі і перетворюється на олігархічну. Це положення сформулювало «залізний закон олігархічних тенденцій»: дієвість демократії обмежена необхідністю існування організацій, які спираються на «активну меншість» – «еліту».

Суть «залізного закону олігархічних тенденцій»: демократія, щоб зберегти себе і досягти відомої стабільності. Вимушена створювати організацію, а це пов'язано з виділенням еліти (активної меншості), якій змушена довіряти більшість (зважаючи на неможливість її прямого контролю над елітою). Тому демократія неминуче перетворюється на олігархію. Демократія стикається з нерозв'язаним протиріччям: по-перше, вона чужа людській природі і, по-друге, неминуче містить олігархічне ядро.

Міхельс приходить до висновку, що олігархія – неминуча тенденція у світі організацій, у тому числі політичних партій. Причина утворення олігархії навіть у найдемократичніших організаціях лежить у технічній неможливості обійтися без лідерів, без апарату управління, з цієї причини утворюється відповідний шар чиновництва.

У працях Моски, Парето і Міхельса поняття політичної еліти отримало вже досить чіткі обриси. Були намічені її найважливіші властивості, параметри, що дають змогу розмежовувати і оцінювати різні елітарні теорії сучасності. Саме ці теоретики започаткували в теорії еліт так звану «макіавеллівську» школу, для якої характерними є визнання таких положень:

1. Особливі якості еліти, пов'язані з природним даром і вихованням та проявляються в її здатності до управління або до боротьби за владу.

2. Групова згуртованість еліти. Це згуртованість групи, що об'єднується не лише спільністю професійного статусу, соціального становища та інтересів, а й елітарною самосвідомістю, сприйняттям себе особливим прошарком, покликаним керувати суспільством.

3. Визнання елітарності будь-якого суспільства, його неминучого розподілу на привілейовану, володарюючу творчу меншість і пасивну, нетворчу більшість. Такий розподіл закономірно витікає з природи людини і суспільства. Хоча персональний склад еліти змінюється, її пануюче ставлення до мас у своїй основі незмінні.

4. Формування і зміна еліт у процесі боротьби за владу. Багато людей, які мають високі психологічні і соціальні якості, прагнуть зайняти пануюче привілейоване становище. Проте ніхто не хоче добровільно поступатися своїми постами і статусом. Тому прихована або явна боротьба за місце під сонцем неминуча.

5. Конструктивна, керівна і пануюча роль еліти в суспільстві. Вона виконує необхідну для соціальної системи функцію управління, хоча і не завжди ефективно. Прагнучи зберегти і передати у спадок своє привілейоване становище, еліта має тенденцію до виродження та втрати своїх видатних якостей.

З 80-х років послідовно розвивається ліберальний елітаризм, що відображено у працях видатних учених – К. Поппера, К. Манхейма, С. Ліпсета, Р. Даля, Дж. Бернхейма, Й. Шумпетера та ін. Значну увагу останнім часом приділяють і теорії демократичного панування еліт, тобто демократичному елітаризму.

Визначним представником цього напрямку є *Чарльз Райт Міллс*. Він зауважив те, що еліта займає у суспільстві важливі позиції і приймає рішення, які мають значні наслідки. Р. Міллс запроваджує термін «еліта влади». У роботі «Володарююча еліта» (1959) Міллс здійснив інституціональний аналіз сучасної йому Америки. Він вказав на те, що серед усіх сфер життя суспільства головне місце займають три – економічна, політична та військова. Міллс дійшов висновку, що на чолі Америки перебуває більш-менш постійна група сімей. Це призводить до того, що вибори президента або конгресменів – фікція, що не має суттєвого значення. Нижній же ступінь у цій структурі займають більшість громадян, які нібито є опорою демократії, але що насправді підкоряються волі еліти. Головну соціальну небезпеку Міллс вбачав у зростаючій «раціональності без розуму», тобто у використанні «володарюючою елітою» раціональних засобів, розроблених ученими, для досягнення ірраціональних ідей.

Тривалий час відбуваються інтенсивні процеси своєрідної приватизації провідних західних держав. Цей процес виявляється себе, зокрема, в тому, що публічні представницькі структури влади все більше стають лише зовнішніми формами по відношенню до реальних структур панування і прийняття рішень. Відповідно, для того щоб максимально ефективно взаємодіяти та протидіювати з тими чи іншими акторами на політичній арені, необхідно розуміти структуру фінансово-економічної еліти та тенденції її зміни.

Проте документованих досліджень структури фінансово-економічної еліти основних країн світу, де були б детально розглянуті її основні групи та зв'язки між ними, ось вже протягом більш ніж 20 років не опубліковано ні у вигляді монографій, ні у вигляді відкритих доповідей і т.ін.

Вивчення еліт ускладнюється низкою додаткових обставин:

- *по-перше*, наявні та поповнюються практично в режимі реального часу величезні масиви матеріалів, що характеризують власників, управлінців, стейкхолдерів практично всіх компаній, а також усі істотні факти, що стосуються будь-яких помітних суб'єктів економічної діяльності в більшості країн світу. Сьогодні відкриті величезні бази та архіви подібної інформації, які охоплюють всі основні країни світу та галузі економіки. Дивно, що в наш час зроблена лише одна спроба такого аналізу – «Мережа глобального корпоративного управління», що була проведена групою дослідників з Цюрихського технологічного університету Стефанією Віталі, Джеймсом Глатфілдером і Стефано Батістоном;

- *по-друге*, сьогодні в розпорядженні дослідників є безліч як платних, так і безкоштовних комп'ютерних програм, які дають змогу працювати з Великими даними, вести детальний мережевий аналіз, розплутувати складні клубки взаємозв'язків, знаходити в масивах інформації неочевидні закономірності, відомості про осіб, події, взаємозв'язки і т. ін. Наявність величезних архівів цифрових ЗМІ, переведених у цифрову форму практично по всіх основних країнах світу, дає змогу застосувати в повному обсязі методи розвідувальної аналітики та знаходити приховані та приховувані закономірності, зв'язки й відносини щодо спостережуваних і зафіксованих фактів;

- *по-третє*, в 2014 році частково в результаті навмисних витоків, спровокованих розвідувальними органами, частково в результаті цілеспрямованої роботи податкових органів і органів фінансового контролю основних країн світу, по суті, зникла банківська таємниця та анонімність офшорного і трастового володіння. На хвилі цих викриттів з'явилися навіть спеціалізовані комп'ютерні сервіси, що дають можливість відшукати приховувані офшорні компанії у відомих легальних юридичних і фізичних осіб. З урахуванням того, що елітні групи найактивнішим чином використовували офшорні «притулки», така зміна ситуації стрімко підвищила можливість реального аналізу структури фінансово-економічних груп.

Підходи до структурування еліт:

- I підхід – коли продовжують зводити елітні суперечності до боротьби так званих «кланів Рокфеллерів і Ротшильдів», проте не наводять доказової бази;

- II підхід – висловлюється гіпотеза розколу еліт на три складові, а саме так званих «мінйял», «лихварів» та «регіональних лихварів». «Мінйяли» від лихварів відрізняються джерелом доходу фінансових інститутів, які контролюються відповідними групами (у «мінйял» ці доходи пов'язані з отриманням прибутку від валютних і фінансових ринків, а у «лихварів» головні джерела прибутку – традиційне кредитування та близькість до джерел емісії);

- III підхід – якщо перенести цей підхід з фінансово-економічної сфери в політичну, то «лихварі» перетворюються на політичні еліти, які роблять ставку на глобалізацію, орієнтовану не на якусь конкретно країну, а на світове господарство і політичну структуру в цілому. «Мінйяли» в цьому сенсі перетворюються на частину еліти країн, так званих регіональних лідерів. Метою цих елітних груп стає

поворот процесів глобалізації назад і поділ єдиного світу на кілька зон, в яких може бути реалізована автаркія, тобто замкнутість зони на саму себе за мінімуму зовнішньої торгівлі. І, нарешті, «регіональні лихварі» – це імперська політична еліта, що ставить на глобальне і одноосібне лідерство у світі, або поділеному на зони, або представленим єдиним цілим. Саме по собі таке членування досить цікаве, проте не може виступати як базисне, адже базисом в остаточному підсумку завжди виступають технології, організаційні та фінансово-економічні відносини, а не політичні уподобання.

Як емпірично показав Е. Маршалл з Інституту Гемптона та незаперечно математично довів математик В. Подиновский, еліти, навіть в умовах існування мережі перехресного володіння акціями, не являють собою однорідної системи.

– IV підхід – для виділення великих структурних блоків у складній системі світових еліт застосовують критерій діяльності елітних груп. Саме діяльність визначає, які технології та ресурси використовуються, яка структура активів і пасивів еліт, на які політекономічні стосунки та функції вони спираються, в чому особливості їх взаємозв'язку з іншими елітними групами та верствами суспільства і т.ін.

У сучасному глобальному світі споживчого фінансизму за критерієм діяльності чітко виділяються три елітні групи. Природно, що такий розподіл не абсолютний, групи переплітаються між собою, часто мають спільних представників у структурах політичної влади тощо. Однак при цьому спосіб їх існування, економічні інтереси, механізми політичного домінування і т.ін. істотно різняться.

Перша група – це, безсумнівно, господарі сьогоденного світу, фінансисти, або, як їх називають у ЗМІ, – бангстери. Вони є не тільки значною мірою господарями емісійних центрів, а й отримують і контролюють левову частку доходів глобальної економіки.

Друга група – це транснаціональні компанії традиційних галузей економіки, породжені другою виробничою революцією, а також міжнародні торговельні компанії (т.з. корпоратократія). Її розквіт припадає на роки «холодної війни» з СРСР, а конкретно з другої половини 50-х років минулого століття до краху СРСР в 1991 році. В останні 20–25 років вона перестала виступати конкурентом фінансистів у боротьбі еліт і перетворилася, по суті, на підпорядковану їм групу. В умовах перманентного зниження темпів економічного зростання протягом останніх десятиліть, падіння норми прибутку та дії потужних механізмів перерозподілу прибутків, доходів та інвестицій з реального сектора в фінансову систему, у цього сектора фактично опинилися вичерпані внутрішні драйвери та ресурси розвитку. Його існування виявилось підпорядковане і з точки зору формування інвестицій, і з позицій володіння капіталом, і за критерієм забезпечення попиту на продукцію, фінансовій еліті глобального світу.

Третя група – поступово формувалася в останні 40 років і являє собою світову еліту, пов'язану з високими технологіями та, в майбутньому, з Третьою виробничою революцією. Чинником формування третьої групи еліти стала «холодна війна» між СРСР і США – своєрідний переддень Третьої виробничої революції. Саме в той період держави стали вкладати величезні ресурси в наукові дослідження і нові виробничі технології, які могли використовуватися як у військовому, так і в цивільному секторах економіки. Наприклад, в США, Європі та Японії саме держави сформували високотехнологічні сегменти, створили механізми їх фінансування, а також забезпечили трансферт технологій з державного сектора в приватний для їх комерціалізації та використання для виробництва товарів і послуг у секторі кінцевого споживання домогосподарствами. Третю групу еліт можна назвати «силовиками», пам'ятаючи про вираз Френсіса Бекона «Знання – сила». Іншу назву для цієї групи, «гікономікси», запропонував відомий криптограф, один із колишніх керівників компанії Apple Д. Райс.

Для того щоб досягнути ситуацію з сьогоденними елітами, недостатньо просто класифікувати їх за принципом діяльності. Існує ще як мінімум три моменти, без розгляду яких неможливо адекватно зрозуміти внутрішньоелітні процеси і відповідно ставлення еліт до нових процесів і явищ на кшталт Третьої виробничої революції, зламу Вестфальської світової системи, деривативів, біткоїнів і т.ін.

Насамперед не можна не відзначити про *трансформацію держави як найважливішого інституту людського суспільства*, яка відбувається в значній частині світу. Серед найрізноманітніших процесів у цій сфері типологічно можна виділити три:

– по-перше, усе активніше відбувається передача державних функцій на аутсорсинг приватним компаніям;

– по-друге, усе ширше відбувається своєрідна приватизація держави та окремих її інститутів, які використовуються як активи приватними групами та групами впливу;

– по-третє, все наполегливіше відбувається передача функцій від держави, де ключову роль відіграє нехай декларована, але все-таки за фактом представницька влада, до різного роду наддержавних, ніких, по суті, не контрольованих структур, де все вирішують невідомі чиновники. За фактичного ослаблення ролі представницької держави збільшується панування найбільших компаній, корпорацій, банків, а також неформальних груп та інших утворень найрізноманітнішої конфігурації.

Другим аспектом є все більша *розбіжність інтересів різного роду інститутів і організацій, з одного боку, і діючих всередині них груп – з другого*. Великі організації на кшталт міністерств, розвідувальних агентств, транснаціональних корпорацій і т.ін. демонструють квазірозумну поведінку. Такі організації мають власні цілі, які можуть не повністю збігатися з законодавчими або іншим чином нормативно встановленими функціями. Причому ця цілеспрямована діяльність відбувається в якомусь сенсі незалежно від конкретних осіб, які очолюють зазначені організації, і більшою мірою визначається внутрішніми процедурами і технологіями, що склалися, а також різного роду неформальними правилами та цінностями, притаманними конкретній організації або інституту. У подальшому ця гіпотеза отримала численні емпіричні підтвердження на матеріалах різноманітних країн світу.

Уже в цьому столітті учені Дж. Ходжсон, Т. Кнудсен встановили, що всередині великих організацій з неминучістю з'являються групи з власними інтересами. При цьому чим більше організація і чим суворіше в ній дотримується внутрішній режим секретності, тим з більшою ймовірністю ці групи можуть конкурувати між собою, навіть не знаючи про існування одна одної. Кожна із зазначених груп намагається використовувати квазірозумну поведінку організації у власних інтересах.

Нарешті, третій аспект пов'язаний з необхідністю *деміфологізації елітного аналізу*. Тривалий час панувало розуміння еліт як малорухомих ієрархій, в яких кілька груп ведуть непримиренну боротьбу між собою. Причому, як правило, ці ієрархії належать до числа жорстких структур і існують у незмінності тривалий час, що перевищує життєві цикли кількох поколінь. Саме на цьому посилювалися довгі роки було побудовано більшість робіт з аналізу еліт.

Оскільки в умовах переходу після завершення «холодної війни» світової системи у високодинамічну, турбулентну фазу свого існування перестали виявлятися дані, що підтверджують наявність жорстких ієрархій як основного принципу організації еліт, то на їх місце прийшла так звана *мережева модель*. Відносини всередині еліт стали трактуватися як мережі. З розвитком інтернету така модель стала абсолютно панівною. З неї виходить більшість сучасних досліджень еліт.

Комбінація зазначених вище трьох обставин привела до появи принципово нового підходу. Суть його – в констатації незворотного занепаду еліт всіх типів і переходу влади до децентралізованих малоконтрольованих мереж. Її головна теза полягає в тому, що владу тепер легко «взяти», але вона виявляється безсилою. Реальне панування перестало бути зосереджене в руках еліт, а виявилось як би розподіленим, розпорошеним по безлічі слабосильних і ефективних лише на короткий час мережевих структур.

Сучасні еліти організовані за принципом гетерархії.

Гетерархія – це складна адаптивна система, що включає сильні стійкі мережеві (горизонтальні) зв'язки та пластичні, динамічні вертикальні зв'язки (організуючі ієрархії).

Є гетерархії фінансистів, силовиків чи гікономіксів, корпоратократія, в яких внутрішнє співробітництво супроводжується постійною конкуренцією та мінливим балансом сил усередині самої гетерархії залежно від зміни зовнішнього середовища і внутрішніх обставин.

Найважливішою характеристикою всіх елітних груп є їх наднаціональний характер. Наднаціональні ієрархо-мережеві структури правлячих еліт склалися ще в останній чверті XIX і початку XX століть у період першої глобалізації. З тих пір лише змінювалися їх конфігурація, ієрархія, підпорядкованість і склад груп. При цьому світова еліта, тобто правлячий клас, ніколи не була єдиною. Більш того, вона практично ніколи в останньому сторіччі не ділилася жорстко по країнах і регіонах через панування метаполітики («мета» латиною означає «понад», коли ми говоримо про метаполітику, то розглядаємо єдність політики, економіки та культури, що реалізуються через владу).

Американський соціолог і журналіст *Девід Брукс* у своїй книзі *«Бобо в раю. Звідки береться нова еліта»* аналізує феномен нової еліти інформаційного століття – «богемної буржуазії» – «бобо». Книга описує освічений клас, який став за останні 20 років новою американською елітою. Для позначення цього класу автор вигадав неологізм «бобо» (bourgeois bohemian, богемна буржуазія). «Бобо» створили особливий кодекс правил і норм, що об'єднав демократизм і снобізм, повагу до освіченості та фінансової

спроможності, творчості та бізнесу. Книга Брукса описує походження еліти інформаційного століття, споживання та дозвілля, ділове, інтелектуальне, політичне та духовне життя «бобо».

За визначенням Брукса, бобо (богемна буржуазія) – це молода еліта, яка поки ще туманно усвідомлює своє місце в історії та не до кінця впевнена у своїх можливостях. Це люди, які виростили з біркою «високий потенціал», і їх потенціал у багатьох відношеннях, певно як і раніше, набагато вище їх власних досягнень. Добре виховані та ще краще освічені, вони звільнилися від більшості застарілих упереджень і створили нові соціальні зв'язки.

Хронологічно авторська концепція Д. Брукса щодо появи в американському суспільстві другої половини XX століття принципово якісно нової політичної (і не тільки політичної) еліти виглядає таким чином:

- спочатку соціальні зміни відбулися в американських освітніх кампусах, коли поряд із «багатенькими» синами і доньками американська економіка стала вимагати у величезних кількостях дійсно професійно освічених людей. Відповідаючи на запит економіки, яка різко модернізувалася, американська система освіти підготувала «критичну масу» освічених людей, і старе суспільство стало відступати під натиском цього класу, коли їх число (освічених людей) стало для Америки фактором суспільного розвитку. Так, у США, вважає Д. Брукс, середній клас став дійсно «середнім», тобто масовим;

- отримавши гарну освіту, американські діти вчорашніх небагатих людей виявили, що не потрібно ганятися за грошима, тому що гроші прийшли до них самі. Згодом виявилось, що хороша освіта в Америці не заважає заробляти гроші, а навпаки, в масовому масштабі сприяє розвитку духу підприємництва. Вчорашні американські студенти та школярі самі створювали фірми, інновації, самі розвивали економіку та збагачували себе (державна влада їм у цьому не заважала). Саме таким чином добре освічені американці незалежно від соціального походження створили новий досить численний економічний клас – «освічену буржуазію», у соціальному плані близький до середнього класу.

- виявилось, пише далі Д. Брукс, що в сучасному американському суспільстві новий економічний клас (утворена буржуазія) досить швидко став панівним політично тоді, коли увійшов у культурний простір США й асимілював так звану богему – більшість елітних представників американської культури. Так в Америці з'явився новий економічно та політично панівний клас – «богемна буржуазія», або скорочено «бобо».

Особливості нової еліти інформаційного віку:

- індивідуальне самовираження стає для «бобо» головним критерієм роботи й особистого успіху;
- духовний плюралізм: «бобо» сповідують крайній індивідуалізм і шанують духовну свободу;
- у середовищі «бобо» прослідковується тенденція до відновлення повалених раніше авторитетів – релігійних інституцій, зв'язків усередині невеликих спільнот, місцевого самоврядування;
- у політиці «бобо» завжди шукають «третій шлях» поміркованості, прагнуть згладити конфлікти між демократичною та республіканською ідеологіями.

Брукс вважає головним досягненням «бобо» епоху стабільності та економічного процвітання Америки, багатше інтелектуальне життя. Автор вважає, що в майбутньому ця молода еліта візьме на себе відповідальність за країну в цілому та буде активніше брати участь у національній політиці й перебудові суспільного життя.

В Україні завжди гостро стояло питання щодо формування власної національно зорієнтованої еліти, яка була б здатна відстоювати національні інтереси держави. Проте поряд з елітою існували групи, які мали ознаки еліт, але функцій і ролей, притаманних еліті, не виконували і володіли лише деякими формальними зовнішніми ознаками реальної еліти.

Квазіеліта (квазі – префікс, що означає «нібито» «позірний») – це група людей, яка займає провідні позиції в політичній системі, але не відповідає сучасній моделі елітарних рис, не здатна виконувати належним чином свої функції. Такі еліти компенсують свою професійну неспроможність, інтелектуальну вбогість активною демагогічною діяльністю, вміло використовуючи інстинкти і стереотипи натовпу у своїх користюлюбних цілях.

Псевдоеліта – це група людей, які, незважаючи на свою видимість і вплив, не мають достатнього рівня професіоналізму, компетенції та відповідальності, аби забезпечувати ефективне керівництво і розвиток суспільства. Вони можуть сформуватися завдяки корупції, клановій системі, непотизму чи іншим причинам, які дозволяють займати високі посади, не маючи насправді відповідного рівня кваліфікації.

1. Щодо наднаціональних еліт:

Боротьбу банкстерів і традиційних корпоратократів, з одного боку, і гікономіксів з найбільш просунутими в технологічному плані корпоратократіями – з другого, часто зводять до боротьби між технологічними укладами, тобто між старими технологіями індустріальної епохи і новими технологіями постіндустріальної виробничої економіки. Проте видається, що справа тут набагато глибша. По суті, ми стоїмо на порозі такого ж самого перевороту в житті всього людства, який стався в результаті промислової революції кінця XVIII – початку XIX століть. Можливо, йдеться про ще більш масштабне зрушення, порівняно з неолітичною революцією.

2. Щодо української національної еліти:

Головний месидж до української квазіеліти полягає все ж не в тому, щоб засудити тих, хто втратив правильний орієнтир, а в тому, щоб дати їм шанс. Квазіеліті пропонується стати національною елітою.

Шевченко кличе блудних синів повернутися до «великої руїни», вийти на дорогу любові до «своєї хати» й освячує це майбутнє навернення до України як праведне діяння, як шлях «своєї мудрості».

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи вищевикладене, можна констатувати, що В. Липинський заклав засади елітарних теорій та намагався прикласти їх до аналізу суспільних процесів в Україні. Д. Донцов зосередив свою увагу на питанні утворення національної еліти – «вибраної ініціативної меншості». Основними завданнями цієї еліти є впровадження у свідомість українства національної ідеї, національної ідеології.

Сучасні науковці, теоретики і політологи приділяють значну увагу дослідженню якісних характеристик та властивостей нинішньої політичної еліти, дискутуючи про доцільність називати сучасних політиків та управлінців елітою.

В Україні сформувалася далеко не найкраща еліта. А у свідомості сучасних українців слово «еліта» не завжди означає «найкраще», «відбірне», особливо коли мова йдеться про владу, скоріше за все, під елітою ми розуміємо тих, хто зумів перемогти в конкурентній боротьбі, в кого більше можливостей впливу у суспільстві, у кого більше зв'язків і матеріальних ресурсів. Проте український народ заслуговує на дещо більше... хотілося б мати владу як «...щось таке, про що нам відомо і що ми розуміємо. Це – пошана, честь, благородство, шляхетність...» [8, с. 5].

Конституція – це тільки ґрунт, гірше або краще оброблений, який сам без посиленої праці і боротьби хліба давати не буде.

Нація, що втрачає свої цінності, перетворюється в натовп, або гірше, в гігантську банду.

Декому дуже кортить не лише «підкинути дрівець» у «політичне вогнище», а й вчасно підставити «законодавчу підніжку» на шляху втілення антиолігархічних законів.

Яка нині Україна? «Перемагаюча Україна,» «поранена Україна». В етичній пустелі жодні квіти не цвітуть».

На момент початку війни в 2014 році ми підійшли до кризового стану еліт: старі правила стали неактуальні, звична нам освіта застаріла, більшість людей була розгублена, суттєво скоротився середній клас – основний «донор» еліт.

А ми розуміємо, що від якості еліт залежить якість суспільства. Тому потроху почали створюватися невеликі ком'юніти та спільноти, де інтелектуали обмінюються думками, що народжують ідеї, які в перспективі й рухають світом; навіть ідеї, які не сприймаються спочатку, згодом усвідомлюються та стають звичними.

Таких невеликих якісних спільнот, із потенціалом кристалізації нової еліти, в Україні стає все більше. Наше завдання – допомогти їм формуватися та об'єднуватися.

До майбутніх загальнонаціональних лідерів, авторитетів та їхніх проривних рішень має бути поставлено вимогу максимального використання історичного та культурного різноманіття нашої країни.

Отже, світ кардинально змінюється, старі парадигми відходять у минуле. Якщо ми хочемо рухатися вперед, то нам після перемоги слід повністю оновитись: відкинути старі підходи, копіювання інших і відпрацьовувати принципово нові моделі, можливо, навіть створити їх самим.

Також важливими кроками на шляху формування нової еліти є налагодження системних дискусій на фундаментальні теми та формування простору довіри й співпраці між представниками культури, бізнесу, влади та інтелектуалами. Тільки так і тільки разом ми зможемо створити нове суспільство, а з ним – якісну нову національну еліту та нових лідерів – справжніх державників.

Член еліти каже своєму другові: – Відпустка скоро, а я ще не вирішив, куди летіти: на Гаваї, Мальдіви чи до Європи. Друг відповідає: – А звичайні люди як думаєш, куди літають? – Невже ти ще не знаєш? Вони літають в інтернеті!

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА МАГІСТЕРСЬКИХ РОБІТ

1. Розвиток політико-управлінської еліти в умовах повоєнного стану та повоєнного відновлення України.
2. Роль політико-управлінської еліти в умовах воєнного стану та на етапі ревіталізації України.
3. Оцінювання соціальної результативності політико-управлінської еліти.
4. Формування соціальної відповідальності у політико-управлінської еліти.
5. Формування парламентського лідерства: компаративний аналіз.
6. Вимоги до політико-правової еліти в період воєнного стану: досвід Європи та США для України.
7. Політико-управлінське лідерство як чинник забезпечення успішності державотворчих процесів.
8. Формування та розвиток україноцентричної політико-управлінської еліти нації.
9. Особливості поведінкової моделі політико-управлінської еліти: порівняльний аспект.
10. Встановлення вимог до кандидатів у депутати як форма реалізації політичного лідерства.
11. Гендерні особливості у політичному лідерстві у повоєнний період в Україні.
12. Відповідальність та стійкість посадових осіб органів влади в умовах військового стану.
13. Кодифікація етичних норм посадових осіб у представницьких органах влади: міжнародний досвід для України.

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА КОНТРОЛЬНИХ ПИТАНЬ

1. Сутність поняття «еліта».
2. Елітарна концепція Г. Моска.
3. Сутність теорії еліт В. Парето.
4. Сутність елітарної теорії Дмитра Донцова.
5. Контреліта як елемент демократичного суспільства.
6. Сутність ціннісних теорій еліт (В. Ропке, Ортега-і-Гассет).
7. Демократичний елітизм М. Вебера.
8. Ідея найвищої людської цінності І. Франка.
9. Концепція національної аристократії В. Липинського.
10. Сутність концепції плюралізму еліт.
11. Образ людини української нації – Г. Сковорода, І. Франко, Л. Українка.
12. Еліти в умовах глобалізаційних викликів сучасності.
13. Концепція гуманного соціалізму І. Франка.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ І ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бек Ульрих. Влада і контрвлада у добу глобалізації [переклад О. Юдіна]. Київ: Ніка-Центр, 2011. 408 с.
2. Гошовська В. А. Українська еліта та її роль у державотворенні: навч. посіб. Київ: НАДУ, 2010. 136 с.
3. Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця XIX – початку XX століття (проблема світогляду, національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси). Харків: Основа, 1997. 422 с.
4. Дмитро Донцов. Націоналізм. Вінниця: «ДПФ», 2006. 236 с.
5. Донцов Д. Твори. Геополітичні та ідеологічні праці. Львів: Кальварія, 2001. Т. 1. 475 с.
6. Елітознавство: підручник / кол. авт.; за ред. В. А. Гошовської, Л. Г. Комахи. 2-е вид., переробл. та допов. Київ: Вид-во «Центр учб. л-ри», 2022. 220 с.
7. Елітознавство: підручник / за заг. ред. В. А. Гошовської. Київ: НАДУ, 2013. 268 с.
8. Енігма лідера, або Що може обіцяти політична кар'єра порядній людині, окрім втрати порядності. Київ: Молодь, 2001. 416 с.
9. Інноваційні моделі підвищення кваліфікації осіб, посади яких віднесено до політичних: навч. посіб. / В. А. Гошовська та ін.; за ред. В. А. Гошовської, І. Д. Дудко. Київ: НАДУ, 2020. 256 с.
10. Історія політичних і правових вчень: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2007. 464 с.
11. Кухта Б., Теплоухова Н. Політична еліта і лідерство. Львів, 1996. 224 с.
12. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ: Філадельфія, 1995. 470 с.
13. Микитенко С. А. Енігма лідера, або Що може обіцяти політична кар'єра порядній людині, окрім втрати порядності. Київ: Молодь, 2001. 416 с.
14. Орлів М. С. Розвиток лідерського потенціалу керівника сфери державного управління: навч. посіб. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2017. 40 с.
15. Парламентаризм: підручник / кол. авт.; за ред. В. А. Гошовської. 3-є вид., допов. й розш. Київ: ННІ ПУДС КНУ ім.Тараса Шевченка, 2024. 591 с.
16. Парламентаризм та парламентська діяльність : словник-довідник / за заг. ред. В. А. Гошовської. Київ: НАДУ, 2010. 295 с.
17. Синичич Г. Іван Франко про роль інтелігенції в державотворчому процесі. *Вісник Львівського університету Серія Журналістика*. 2007. Вип. 31. С. 79–84.
18. Українська еліта у другій половині XIX – на початку XXI століття: особливості формування, трансформація уявлень, інтелектуальний потенціал. Західні землі. Вибрані проблеми: монографія / відпов. ред. Ігор Соляр, упоряд.: Олег Муравський, Михайло Романюк; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2023. Кн. 1. 536 с.
19. Українка Леся. Твори: в 12-ти т. Київ, 1978.
20. Франко І. Я. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 19. С. 47.
21. Франко І. Я. Одвертий лист до галицької української молодезі. *Зібрання творів: у 50 т.* Київ: Наукова думка, 1986. Т. 45: Філософські праці.

Навчальне видання

Автор:

ГОШОВСЬКА Валентина Андріївна,
доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри парламентаризму
ННІ публічного управління та державної служби
КНУ імені Тараса Шевченка

ЕЛІТИ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ)

Конспект лекцій

для освітнього ступеня «Магістр»

*за спеціальністю 281 – Публічне управління та адміністрування,
освітня програма «Парламентаризм та парламентська діяльність»*